

Dalia KARATAJIENĖ

ISTORINĖS NUOTRUPOS SARMATIŠKOS MIGLOS FONE

Remdamasi tiek istoriniais, tiek ir legenda virtusiais liudijimais, dailės istorikė Dalia KARATAJIENĖ apžvelgia istorines Lietuvos meno ir Bizantijos, Lotynų bei Osmanų imperijos sąsajas, lėmusias tam tikrus Lietuvos meno savitumus. Straipsnyje glaustai pateikiamas įtakų, sklidusių iš Rytų, vaizdas, apėmęs Lietuvos architektūrą, vaizduojamą ir taikomąją dailę. Straipsnis baigiamas asmeniškais autorės pastebėjimais apie šiandieninę Turkijos dailę, tarytum bandančią „kuo skubiau vienkryptės įtakos eismą priversti judėti priešinga kryptimi“.

HISTORICAL FRAGMENTS IN THE BACKGROUND OF SARMATIAN FOG

In the article art historian Dalia KARATAJIENĖ reviews historical Lithuanian art and Byzantium's, Latin's and Osman Empire's connections, which determined certain uniqueness of Lithuanian art while using historical and legendary testimonies. Here in a concise manner presented are the influences, which reached from the East and were applied to Lithuanian architecture, visual and applied arts. The article ends with personal author's remarks concerning contemporary Turkish art, which as if tries to "as fast as possible to force the one-sided traffic to move in the other direction".

Jeigu pabandytume mintyse nutiesti daugiau kaip pusantro tūkstančio kilometrų liniją, besidriekiančią nuo Stambulo iki Vilniaus, kažin ar trajektorija netaptų panaši į punktyrinę liniją, turinčią nepaaiškinamų trūkių. Turint galvoje tai, kad viduramžiais įveikti tokį kelią (jis anaiptol nebuvo tiesus kaip šiandien danguje reaktyvinio lėktuvo paliekamas rėžis) reikėjo bent trejeto savaitių, atstumo vaizdinys turbūt taptų dar miglotesnis. Tačiau tai nereiškia, kad nuotolis buvo neįveikiamas ir kad juo iš Bizantijos, Lotynų, o vėliau Osmanų imperijos sostinės Lietuvos link neatitekdavo kultūrinės ir meninės įtakos, formavusios istorinį mūsų palikimo profilį. Šias įtakas buvus liudija prekybiniai ryšiai, kurie egzistavo iki 1236-ųjų – LDK įkūrimo metų, nes Lietuvos teritorijoje rasti dar X amžiuje pasirodę Bizantijos pinigai, patekę čia greičiausiai per rusų pirklius. Vėlesnius ekonominių mainų ryšius patvirtina negausūs XIII amžiaus archeologiniai radiniai: stiklinių bizantiškų indų šukės, senkapiuose aptikti stikliniai karoliukai, molinių amforų, atgabentų Vilniun nuo Juodosios jūros pakrantės, likučiai, leidžiantys manyti, kad jose iš Rytų galėjo būti vežtas aliejus. Nors Konstantinopolio didybė jau buvo sudrebinę 1204 metų kryžiaus žygio miestui padaryti nuostoliai, iki pat Bizantijos laikų pabaigos miestas „išlaikė savo aplombą ir vis dar buvo laikomas vienu gražiausių oikumenės miestų, stačiatikių pasaulio centru ir stambiu prekybos uostu“ (2, p. 200).

Įsikūrus Lietuvos valstybei, ryšius gaivino religinė dvasia: tuo metu LDK gyveno daug stačiatikių. Augant valstybei ir plečiantis jos teritorijai, LDK laimėjimų įtvirtinimui sumetimais rytinės slavų žemės valdė Lietuvos kunigaikščiai patys neretai priimdavo stačiatikybę, o Vilniuje buvo rūpintis, kad valstybėje būtų įsteigta tiesiogiai Konstantinopolio pavaldi stačiatikių metropolija. 1317 metais Gediminui pavyko ją įkurti Naugarduke, ir kova dėl savarakiškos metropolijos visą laiką buvo svarbus Lietuvos Rytų politikos dėmuo, nuolat buvęs didžiųjų kunigaikščių dėmesio orbitoje. Rūpestis dėl bažnytinės provincijos valdymo skambėjo 1371 metais Konstantinopolio patriarchui Filotėjui adresuotame Algirdo laiške, o 1414 metais Vytauto laiške drauge su stačiatikių skundu dėl promaskvietiškai nusiteikusio patriarcho Fotijaus buvo minima, kad šis, perkėlęs savo rezidenciją į Maskvą, ten išveža ir bažnytinis turtus. Uždraudęs vežti Maskvon bažnytinis daiktus, Vytautas išvijo iš Lietuvos ir Fotijaus paskirtus šventikus. Taip buvo ne tik įgyvendinami politiniai LDK valdovų siekiai, bet kartu ir ginamas turtas, kuris suteikė imunitetą ir laisvą sklaidą

STRAIPSNIO
PUBLIKACIJĄ PARĖMĖ

stačiatikių menui valstybėje. Tiesą sakant, anų laikų bažnytinio meno dirbiniai mūsų laikų nepasiekė, tėra žinomi keli išlikę XVI amžiuje pagaminti liturginiai indai, dabar saugomi Minske ir Maskvoje. Antrojo pasaulinio karo metais prapuolusi Slucko stačiatikių bažnyčios taurė buvo dekoruota emaliais. Ši technika buvo vienas populiariausių Bizantijoje vyravusių metodų dekoruojant juvelyrinius dirbinius. Nors Konstantinopolis Vytauto laikais dar nebuvo tapęs osmanų nuosavybe, yra žinoma, jog didysis kunigaikštis palaikė gerus santykius su turkais, ir sultonas Muradas II siuntė Vytautui į Smolenską dovanų.

Rytų krikščionybės išpažinėjų teisės LDK buvo ginamos įvairiais būdais: antai XV amžiuje Lietuvoje prigijusi cechų sistema buvo kiek neįprasta, nes cechų nariais čia galėjo tapti ir stačiatikiai. Kadangi cechas Vakarų Europoje reiškė ne tik profesinę, bet ir bendratikių sąjungą, tokia narystė Vakaruose buvo suvis negalima. Pirmąsias privilegijas gavę auksakalių ir siuvėjų cechai, aišku, tenkino didikų reikmes, todėl nenuostabu, kad kai kurie, nors ir rytietiškas formas turintys, apdarai ilgainiui imta ne tik gabenti iš už jūrų marių, bet, matyt, ir čia pat, vietoje, siūti remiantis atvežtiniais pavyzdžiais. Taip prabanga ir žvilgesiu akinanti rytietiška mada ilgainiui tapo Lietuvos didiko aprangos savastimi. Nors meistrai iš Bizantijos galėjo dirbti ir Lietuvoje, tiesioginiai jų buvimo liudijimai – pagaminti daiktai – vis dėlto slepiasi po įtakos linijos trūkio vieta. Juos buvus netiesiogiai rodo Lietuvos auksakalių išpildai, ženklinantys jų dirbinius, – mat ženklinimo išpildais tradicija Europą pasiekė iš Bizantijos, kurioje ši susiformavo pačiais ankstyvaisiais jos radimosi metais – apie IV amžių.

Tiesioginių Bizantijos ir Lietuvos ryšių garsina ir legenda laikomas pasakojimas apie Trakų Švenčiausiosios Mergelės Marijos Apsilankymo bažnyčioje esantį paveikslą, garsiosios Marijos ikonos, bizantiečiams XII amžiuje padėjusios nugalėti persus ir hunus, kopiją. Paveikslą Bizantijos imperatorius Emanuelis II Paleologas esą 1390 metais pats asmeniškai padovanojęs Vytautui, o šis, pasak Władysława Syrokomlios, „jį parsigabeno į savo mylimus Trakus. Kaip tik dėl šio paveikslą buvo pastatyta senoji bažnyčia ir išpuošta graikišku stiliumi, kurio pėdsakų išliko iki XVII a.“ (1, p. 41). Kaip ikonos Bizantijoje, taip Dievo Motiną su žmonių laiminančiu kūdikėliu Kristumi ant kelių vaizduojantis kūrinys laikytas stebuklingu. Jį restauruojant rasta išpūdinga aibė sukaltų vinučių pėdsakų rodo, kad prie jo buvo tvirtinami votai. Votai prie kūrinio buvo kalami kaip šventų pasižadėjimų ženklai ir kaip padėkos už suteiktas malones. Paveikslas neabejotinai buvo katalikų, stačiatikių ir totorių piligrimystės taikiny, todėl ilgainiui ir pats susilaukė malonių. XVII amžiuje auksinę karūną jam dovanojo Lietuvos kancleris Leonas Sapiega, o 1718 metais Dievo Motinos paveikslą pasiekė Šventojo Sosto dovanos – deimantais ir kitais brangakmeniais padabintos popiežiaus Klemenso XI aukso karūnos. Nors bizantiška paveikslą stilistika, palytėta ne vieno dailininko rankos, laikui bėgant keitėsi, įgydama net baroko požymių, graikiškos manieros akivaizdumo jame paneigti neįmanoma, kaip kad sunku būtų jį paneigti epitafinėje scenoje, vaizduojančioje Nukryžiuotąjį, Švenčiausiąją

Vincentas SMAKAUSKAS. Trakų salos pilies freskų piešiniai. 1822

Mergelę Mariją ir evangelistą Joną, – XIV a. pabaigoje ji buvo nutapyta Vilniaus Arkikatedros kriptoje. O neišlikusios Trakų salos pilies rezidencinio korpuso freskos, kurias perpiešė Vincentas Smakauskas ir Juozapas Hiliaras Glovackis, vis dažniau susilaukia jei ne įrodymų, tai bent jau argumentuotų abejonių dėl bizantiškos stilistikos dominantės. Turimos žinios apie pilies freskas čia ribojasi su nežinomybe – linijos, hipotetiškai vedančios link Konstantino miesto, trūkio vieta. O 2006 metais Mergelės Marijos Apsilankymo bažnyčioje atidengtų sieninės tapybos fragmentų (šventųjų figūrų, draperijų, augalų) bizantiškumas abejonių nekelia. Jų atradimas veikia kelia nuostabą, jog XVII amžiuje Alberto Vijūko-Kojelavičiaus, kanauninko Symono Mankiewicziaus, vėliau – poeto Władysława Syrokomlios aprašytieji kūriniai nebuvo juos minėjusių autorių fantazijos vaisiai.

1569 metų Liublino unijos padarinys – Abiejų Tautų Respublika (ATR), turėjusi ir užsienio pasiuntinybes. Anuometiniu papročiu užsienio valstybių pasiuntiniai 1453 metais Osmanų nuosavybe tapusiame Konstantinopolyje buvo akylai kontroliuojami: jie būdavo pasitinkami prie bizantišką didybę menančių sienų vartų ir vedami pas sultonus pačiais klaidžiausiais keliais, siekiant sukurti jiems neįveikiamo ir paslaptingo miesto išpūdį. Todėl pasiuntinio statusas reikalavo tam tikro pasirengimo. XVII amžiaus viduryje Konstantinopolyje rezidavo Jonas Sobieskis, studijavęs ten osmaniškus papročius ir išmokęs totorių kalbą. Nors ir pasikeitus miesto valdovams, Lietuvos ryšiai su antrąja Roma

Žygimantas Augustas.
Litografija pagal 1551 m. medžio raižinį.
Lietuvos dailės muziejus

nenutrūko. Dar Žygimantas Senasis buvo priėmęs Lietuvon atvykusius turkų pasiuntinius, todėl ir senojo karaliaus sūnus Augustas stengėsi palaikyti su jais gerus santykius. Steponas Batoras, būdamas vengras ir siekdamas išvaduoti savo gimtinę nuo ją okupavusių turkų, plėtojo tokią diplomatinę politiką, kad Konstantinopolyje jis laikytas veikia draugu nei priešu. Kaip LDK, taip ir ATR laikais iš naujus šeimininkus įgijusio miesto su Raveliu, Maskva, Praha, Amsterdamu, Niurnbergu prekiausių Vilnių pasiekdavo rytietiškos prabangos prekės, ginkluotė, audiniai. Šiomet birželį Vilniuje viešėjusio didžiausios osmanų meno turtus sukaupusio Topkapy (Topkapı) muziejaus Stambule direktoriaus Ilbero Orailio žodžiais tariant, abipuses pasiuntinybes visada lydėdavo dovanos. ATR laikais Lietuvos didikų aplinkoje galutinai įsitvirtino sarmatiškas kostiumas. O ką jau kalbėti apie karinę bajorų amuniciją – aksomais trauktus balnus su balnakilpėmis, šalmus ir iš turkų perimtus nuostabiausius, prie šarvų tvirtintus plunksnų sparnus. Palikdami Sarmatijos kilmės ir autentiškumo klausimą (Sarmatija – legendinė šalis, kuri driekėsi nuo Juodosios jūros iki Sarmatijos vandenyno – Baltijos jūros) faktografinės tiesės trūkio dispozicijai, atidžiau išsižiūrėkime į tai, kas vis dėlto nekelia dvejonių. Tai XVI amžiaus pabaigos – XVIII amžiaus Lietuvos didikų portretai, leidžiantys įsivaizduoti anuomet dėvėtus drabužius. Žygimantas Augustas, Aleksandras, Kazimieras vilkėjo iš prabangaus ornamentuoto brokato ar atlaso pasiūtus kailiu pamuštus apsiaustus, kurie pagal ry-

tietišką chalato madą buvo ne susegami, o susiaučiami. XVI amžiaus viduryje nežinomo dailininko sukurtame Žygimanto Augusto atvaizde į akis krinta Europos renesansui nebūdingas cilindrinis ausis dengiantis kailinis galvos apdaras, kurio pavadinimas – bašlykas – veda tiesiai Turkijos link (*başlık* – paraidžiui išvertus iš turkų kalbos reikštų galvinę, galvinį), kaip ir XVII amžiuje bajorų dėvėtas raudonas žiponas, vadintas karmazinu (*kırmızı* – turk. raudonas). Bajorų dėvėti išėginiai kontušai ir kasdieniai žiponai būtinai būdavo sujuosiami spalvingomis juostomis. Garsiosios austinės Slucko juostos konkuravo su tomis, kurios buvo vežamos iš Turkijos ir netgi turėjo stambulinių juostų pavadinimą. Rūta Guzevičiūtė teigia, jog ATR laikų kostiumas buvęs „ta rišančioji medžiaga, kuri vienijo valstybę <...>, realiu aparangos rytietiško pagrindu tapo dar Kijevo Rusios bizantiškasis ir po jo sluoksniu slypintis iraniškasis (persiškas) paveldas, kuris tapo besiformuojančios Lietuvos valstybės pamatu. O panieka vakarietiškos bajorijos keliaklupsčiavimui prieš tampančius absoliučiais Vakarų Europos valdovus kėlė LDK bajorijos panieką ir jų apdarams. Įsivaizdavę esą paskutiniai riteriai, katalikybės bei Europos vaduotojai, vietiniai bajorai sąmoningai pasirinko priešingą europietiškam apdarui pavidalą. Tokia jau buvo jų nuostata“ (3, p. 359).

Telieka vaizduotis, kokios asociacijos galėjo gimti diplomato ir archeologo, Platelių dvaro ir ežero savininko grafo Augusto Šuazelio galvoje, XVIII a. pabaigoj rezidavusio Konstantinopolyje, žvelgiant į mėlynus Bosforo vandenį. Kokią reikšmę kūrybai turėjo Lenkijos himno muzikos autoriaus Mykolo Kleopo Oginskio misija Konstantinopolyje arba kokių taip ir nebeįgyvendintų kūrybinių paskatų Konstantinopolis galėjo dovanoti netikėtai jame mirties ištiktam Adomui Mickevičiui.

XIX a. pradžioje Lietuvą užliejęs romantizmo patosas egzotiką ir istorinės reminiscencijos nuotrupas pavertė kone kasdienės kultūros elementais. Vilniaus universiteto Piešimo ir tapybos katedros profesorius Jonas Rustemas, nešiodamas turkišką feską (plokščią turkišką raudoną kepuraitę), menančią jo gimtąjį Konstantinopolį, tikrai neturėjo pernelg išsiskirti iš anuometinio konteksto. Turkiškos vandens pypkės (*nargile*), rytietiški chalatai, pagalvėlės ir kilimai gyvenamuosiuose interjeruose, susimaišydami su europietiškos stilistikos daiktais, aiškiai kalbėjo apie stilių ekлекtikos invaziją. Architektūroje ją atspindėjo ir nebizantiškų požymių įgiję statiniai. Vilniaus Dūma Konstantinui Korjedovui pavedė rusų pirklių namų vietoje pastatyti Vilniaus miesto salę (dabartinę Filharmoniją), – jos fasade barokiniai požymiai susipynė su bizantiškaisiais. Kompaktiškų formų Kauno Įgulos bažnyčia, kuri buvo statyta kaip stačiatikių maldos namai, vainikuota penkiais kupolais, turinčiais tolimų asociacijų su pačiu svarbiausiuoju, dramatišką 1054 metų krikščionybės schizmą menančiu savo prototipu – Šventosios Sofijos soboru, tebežyminčiu dabartinio Stambulo europinės dalies centrą.

Minint įtakas, visada kyla klausimas, ar šios įtakos yra vienpusės, ar abipusės. Šiuo atveju tėra viena kryptis – iš Rytų į Vilnių. Tačiau čia esama keletas „bet“. Nekeliaudamos iš Vilniaus į amžinąjį miestą, iš jo atsklidusios įtakos

patyrė tam tikras transformacijas čia pat, vietoje. Juk niekur kitur nerasime, pavyzdžiui, gotiškų formų cerkvių. O Lietuvoje jų būta. Tereikia atidžiau išsižiūrėti į 1600 metais Tomaszo Makowskio išraižytą Vilniaus panoramą, kurioje Skaisčiausiosios Dievo Motinos cerkvė mažai kuo skiriasi nuo kitų Vilniaus gotikinių statinių: ji neturi jokių kupolų anei kampinių bokštų, o jos didingumą išraiškingai pabrėžia aukštas dvišlaitis stogas.

Antrasis „bet“ yra susijęs su nūdiena. Gausiai po visą Turkiją pasklidusiuose dideliuose universitetuose šalia kitų fakultetų dažniausiai yra ir menų fakultetas. Visoje Turkijoje tėra vienas architekto Mimar Sinano vardo universitetas Stambule, kuris yra išimtinai menininkų kalvė. Skaitydama paskaitas keturiuose skirtingų universitetų menų fakultetuose, patyriau aistringai gluminantį dėstytojų ir studentų susidomėjimą Lietuvos tapyba – visais tais kūrinių, kurie bent menku aspektu susiję su realistine peizažo ir žmogaus vaizduosena. Rodydama Šarūno Saukos, Algio Griškevičiaus, Jūratės Mykolaitytės kūrinius jaučiausi mažų mažiausiai pri-

statanti lietuviškus leonardus da vinčius. Neatmesdama visų asmeniškų simpatijų ir pačių gražiausių išpūdžių, patiriamų Turkijoje, turiu pripažinti, kad vakarietiškos tapybos principai, nepaisant visų menų specialybių studentams privalomo anatominio piešimo ir perspektyvos studijų kursų, yra dalykas, kuris su labai menkomis išlygomis kol kas jiems neįveikiamas. Tačiau to jie neapsakomai nori – tarytum bandydami kuo skubiau vienkryptės įtakos eismą priversti judėti priešinga kryptimi.

Dalia KARATAJIENĖ

LITERATŪRA

1. Vladislavas SIROKOMLĖ. Iškylos iš Vilniaus po Lietuvą. – Vilnius: Mintis, 1989.
2. A. ČEKALOVA, M. POLIAKOVSKAJA. Bizantija. – Vilnius: Alma littera, 2008.
3. Rūta GUZEVIČIŪTĖ. Tarp Rytų ir Vakarų. XVI–XIX a. LDK bajorų kostiumo formavimosi aplinkybės ir pavidalai. – Vilnius: Versus aureus, 2005.

Gotiibas KISLINGAS. Jonas Rustemas. Pagal autoportretą.
Vario graviūra, 8,8 x 5,8 cm. Lietuvos dailės muziejus

